

Illuka mõisakompleks läbi ajaloo ja hetkeolukord

Jõhvi kihelkonda on ürikuis mainitud esmakordselt 1354. aastal. Illuka külast pärinevad esimesed teated 1424. aastast ning küla tolaeagne nimetus oli Soomevere (ka Samover, Somover).

Mõisate rajamine algas Jõhvi kihelkonnas juba õige pea peale maa vallutamist Saksa-taani sissetungijate poolt. Erinevate allikate andmetel on siin enne Liivi sõda kindlaks tehtud 12 mõisa, millele lisaks arvatakse eksisteerivat lisaks veel 3-4 mõisa.

Liivi sõda (1558-1583) põhjustas asustuses mitmeid olulisi muutusi. Eriti laastavalt mõjusid lahingud Rootsi ja Vene vägede vahel. Sõjakäikude tagajärjel kannatasid eelkõige suurte teede äärsed külad ja mõisad, millest paljud jäid tühjaks.

Rootsi võimu perioodil – 17. sajandil sai mõisate rajamine

uuesti hoogu, kuna Rootsi valitsejad läänistasid heldelt maid. Sellesse sajandisse langeb ka Illuka mõisa moodustamine, mida esmakordselt mainitakse kirjalikes allikates 1657. aastal.

1657. aastal Jõhvi mõisast eraldatud Illuka (Illuck) mõis on läbi mitme sajandi kuulunud erinevatele omanikele. Illuka mõisa esimesed omanikud ning asutajad olid pärit Lodede aadlisuguvõsa Kukruse liinist. Gerthard Lode nimetas mõisakompleksi saksapäraselt Illuck – nimi tuleneb arvatavasti põhja-eesti murdesõnast ill, illu, mis tähendab küpset rabamurakat.

Illuka mõisa ajalugu on eri ajaperioodidel olnud tihedalt seotud mitme teise läheduses asuva mõisatega – Kurtna, Ohakvere ning mõnevõrra kaugemale jääva Jõhviga. Vaadeldavast mõisate grupist noorim ongi Illuka. Mõisamajanduse arengu katkestasid 17. sajandi lõpu ja 18. sajandi alguse keerulised sündmused. Kihelkond sai tugevasti kannatada 1695-1697. aastatel maad tabanud suures näljahädas. Vaevalt toibunud, sattusid elanikud 1700. aastal alanud Põhjasõja keerisesse. Piiriäärse asendi tõttu oli Ida-Virumaa just sõja esimestel aastatel

ägedate võitluste tallermaaks. Veelgi rohkem hävitas inimesi 1710. aastal puhkenud katkupeideemia.

Kulus aastakümneid enne kui külade ja mõisate rahvaarv saavutas endise taseme. Suhteliselt vähe asus tühjaks jäänud aladele soome ja rootsi päritoluga uusasukaid, palju oli aga luterlaste kõrvale ilmunud vene talupoegi, sealhulgas ka Illuka mõisa. Nimetatud protsess andis tugeva tõuke vene-õigeusu intensiivsemale levikule. Juba 1738. a. teatakse vene-õigeusu kabeli või väikese kiriku eksisteerimisest Kuremäel ning õige pea algas võitlus usulise prioriteedi pärast luterlaste ning õigeusklike vahel.

Mõisamajanduse areng, mis oli pidurdunud sõja aastatel, hakkas alles 18.sjandi keskpaigus uuesti intensiivistuma. Murranguliseks Eesti mõisate majanduselus saab aga 18.sajandi teine pool – laienes külvipind, arenes viinapõletamine ning karjamajandus.

18. sajandi viimast veerandit iseloomustab majanduse areng, mis tingis rohkete kõrvalhoonete ehitamist, esinduslikumaks muutusid härrastemajad, rohkem tähelepanu pöörati pargikujundusele.

Nii maa suuruse kui ka inimeste arvu poolest võib Illukat pidada väikeseks mõisaks. Illuka mõis oli 18. sajandi esimesel ja 19.sajandi esimesel poolel pidevalt panditud ning puudus

ühe aadlisuguvõsa pidev valitsemine. Seetõttu on ka mõistetav, miks mõisas polnud aadlile sobivat eluaset koos traditsiooniliste kõrvalhoonetega – aitade, tallide, töllakuuride, kasvuhoonete ja muude hoonetega.

1818. aastal märgiti Ohakvere ja Illuka omanikuna kapten Bernhard von Rehbinderit, kes pandilepingu alusel sai need juba 1790. aastal Catharina von Eckermannilt.

Mõisa arengu ning ka hoonestuse seisukohalt sai tähelepanuväärsemaks ajajärk 19. sajandi keskpaigast alates, mil Illuka läks Dieckhoffide suguvõsa valdusesse. Karoline Dieckhoff (sünd. von Bellingshausen) pärandas päranduslepingu alusel mõisa 1882. aastal oma poegadele

Oscarile ja Eduardile. Nende valitsusaega langes mõisamaja ehitamine. Mõisasüdamest umbes 4,5 km kaugusel asuv Kuremäe kuulus Illuka mõisale.

Põhiliselt Oscar Dieckhoffi poolt kujundatigi mõis üsna keskmiste näitajatega majapidamiseks ning rajati ka hoonestus – küllalt esindusliku härrastemaja ning vajalike kõrvalhoonetega.

Sajandi lõpukümnetel asusid mõisamajapidamised valdavalt kapitalistlike kaubalis-rahaliste suhete mõjusfääri. Mõnevõrra aeglasemalt kui näiteks Lõuna-Eestis, toimus Illukal talude väljaostmine ning suur osa jäigi välja ostmata, mille eest mõisale tasuti renti. Peale rendi sai Illuka mõis rahalisi sissetulekuid ka mitmesuguste mõisa saaduste turustamisest. Mõnevõrra kasvatati rukist just Iisaku-Illuka vallseljaku külades ning vähesel määral müüs rukist ka Illuka mõis.

18. sajandil alustati karjamajanduse arendamisega. 18. sajandi algul pidasid Illuka mõisa alla jäävad suuremad talud juba samuti 8-12 pealist veisekarja. Mõisas oli sel ajal puhtatõuline angleri piimakari – lüpsilehmi 50-60 ringis, lisaks pullid, mullikad ja vasikad. Tööhobuseid oli 28-30. Piima töötlemiseks oli mõisas meierei. Ehkki mõisas puudusid suuremad tööstuslikud ettevõtmised, elas mõisasüdamikus 13 mõisateenijat – valitseja, aidamees, kubjas, aednik, tallimees, sepp, kutsar, öövaht, valvur, karjamees, meier, kaks metsavahti, lisaks veel aastasulased, karjanaised jt. Nende majutamiseks oli rajatud mitu töölistemaja.

Et Dieckhoffid olid kõik vanapoisid ja järeltulijaid neil ei olnud, müüsid nad

mõisa 1912. aastal parun Claus von Nottbeckile, kes omakorda müüs mõisa 1921. aastal riigile. Parun ise lahkus Saksamaale ja asus mõisa eest saadud rahaga Saku õlletehase osanikuks. Alates 1921. aastast asub mõisa peahoones Illuka Kool.

Mõisa park

Looduskaitse all oleva mõisa pargi suurus on 3,6 ha ning see rajati 19. sajandi lõpus. Reljeefilt tasane, relatiivsed kõrgused 2.06 - 65.35 meetri piires. Park piirneb edelast Kurtna teega,

loodest eramu õuega, kirdest ja kagust põldudega. Park on kindlalt piiritletud puiesteede ja kuusehekkidega.

Park omab planeeringus nii regulaar- kui vabakujunduslikke elemente, kuid selles esineb ka regulaarseid elemente, nagu näiteks vahtraallee. Peahoone poolitab pargi kaheks. Peahoone ees asub nn puhkepark, taha jääb endine puuviljaaed. Pargis leidub peale vahtrate veel teisigi kohalikke puuliike: kuuski, kaski, tammesid, pärnasid, aga ka nulge, lehiseid, seedreid.

Illuka mõisa park sai 1996. aasta 9. juuli tormis tugevalt kannatada ja kuigi olemasolev puistu on osaliselt vananenud, võib tervikuna öelda, et park on nüüdseks suhteliselt heas korras, sest toimub järjepidev hooldus.

Kõrvalhooned

20. sajandi algul oli Illuka juba üsna keskmiste näitajatega mõis – seda nii majanduslikust kui ehituslikust küljest vaadatuna.

Algallikatest on teada, et karjaõu ehitati 1895. aastal ning selle kavandamisel oli osaliseks ka F. Modi. Enne uut lauta oli olemas ka varasem karjalaut.

Peamiselt olid majandushooneid ehitatud puust:

- 1) sõiduhobuste tall koos tõllakuuriga,
- 2) jääkelder,
- 3) kanala,
- 4) küün koos vankrikuuriga,
- 5) 5 väikest küüni mõisasüdamikust kaugemal,

- 6) mõisatöölise maja 4 perele (mis kandis huvitavat nime „Kartoffelhaus“),
- 7) sulastemaja Rajal 4 perele lisaks laut ja ait,
- 8) sulastemaja Liivakünkal 2 perele talli ja aidaga ning
- 9) sulastemaja Tornil.

Kivi ja puu segaehitised olid tööriistadekuur ning viljapeksurehi.

Raudkivist olid ehitatud laut, ait, sepikoda ja meierei tööliste- ja mõisa-teenijate maja 8 perele.

Kõrvalhooneid loeti mõisasüdamikus kokku 20. sajandi

algupoole 15-16, lisaks veel kaugemal asuvad küünid ning sulastemajad. Hooned paigutusid ebareeglipäraselt peahoone aiafassaadile. Tänapäevaks on kõrvalhooned peamiselt hävinud või ümber ehitatud.

Tänapäeval on mõisakompleksiga seotud kinnistu kokku 7,13 ha, mille piirid ühtivad suures osas põlispargi maa-alaga. Raudkivist abihoonetest – majandushoonetest on tänaseni säilinud kaks. Üks neist on hiljuti renoveeritud ja selles asuvad poiste tööõpetuse ruumid. Teise hoone näol on tegemist seminarihoonega.

1930-ndatel aastatel ehitatud palkehitis on kasutusel garaažina. Uueks hooneks pargi maa-alal on algklasside majaspordisaal, mille võimlaosa valmis 1998. aastal.

ILLUKA MÕISA OMANIKUD 19.SAJANDIL – REHBINDERID, GERNETID, DIECKHOFFID

1795-1815 omas Illuka mõisa kapten Berend Heinrich von Rehbinder (1745-1822). Ta oli abielus neli korda. Tema kaks viimast abikaasat olid õed Anna Helene (1770-1811) ja Christine Friederike von Gernet (1777-1863). Anna Helene ja Christine Friederike õde oli abielus Berend Heinrichi onupoja Johann Bernhardiga. Õdede isa Christian Wilhelmi (1740-1819) viimane abikaasa oli Johann Bernhardi (1760-?) õde Charlotte Elisabeth (1759-1846), mis tähendab, et Johan Bernhardi ämm oli tema enda aasta vanem õde. Sellised suheterägastikud ei olnud aadlike hulgas haruldased.

Illuka mõis liikus samuti ühelt suguvõsalt teise kätte. Pärast Berend Heinrich von Rehbinderit omas mõisa Christian Wilhelm von Gerneti poeg kapten Hans Moritz von Gernet (1775-1860), kes abiellus 1831. aastal Charlotte Juliane Clapier de Colongue'ga (1794-1871).

1840. aastal ostis mõisa Karoline Dorothea Dieckhoff (sündinud paruness Dellingshausen), kes oli abielus apteeker Alexander Eduard Dieckhoffiga (1807-1880). Alexander sündis 10. septembril 1807. aastal Tallinnas. Ta õppis Tallinna gümnaasiumis ning seejärel 1827. aasta sügisest kuni 1828. aasta kevadeni Tartu ülikoolis farmaatsiat. Proviisoriks sai ta 1830. aastal. Ta oli lühikest aega apteeker Nikopolises (ajaloolises Jekaterinoslavi kubermangus), seejärel talunik Eestimaal. Alates 1871. aastast omas Alexander Illuka ja Soompea mõisaid Jõhvi kihelkonnas ning oli Kukruse mõisa valitseja. Alexander suri Illukas 2. juulil 1880.

Alexander saatis oma kaks vanemat poega tarkust taga nõudma Tartusse. Arkadius Alexander Dieckhoff sündis 22. detsembril 1841 Illukal. Keskhariiduse omandas ta Tartu Kubermangugümnaasiumis, mis alustas tööd 1804. aastal. Õppekavas oli põhiorhk

antiikkeeltele ja kirjandusele. Õpilaste arvult oli Tartu Kubermangugümnaasium 19. sajandil suurim keskkool Eestis.

Kolm aastat Arkadiusest noorem Oskar Nikolai Dieckhoff sündis 7. juulil 1844 Illukal. Ta lõpetas gümnaasiumi Tartus, kuid ülikoolis õppis õigusteadust 1866-1873. Ülikooli ajal osales üliõpilaskorporatsiooni Estonia tegevuses, kus muuhulgas oli 1868. aastal vehklemisharjutuste ja -varustuse eest vastutaja. Ülikoolis käimine oli kallis lõbu, mistõttu tudengid olid sageli sunnitud võlgu võtma.

Hiljem oli Nikolai notar Järva kihelkonnakohtus ja adrakohtunik Alutagusel. Kuna vend oli Siberis sai temast koos noorema venna Eduard Dieckhoffiga Illuka mõisa omanik.

Dieckhoffide ajaga Illukal võib seostada vähemalt kahte olulist sündmust, mis on kajastatud arhiivimaterjalides. Need on mõisa praeguse peahoone valmimine ning tüli Illuka kabeli pärast.

Mõisa arhitekt Frederich Modi oli viljakas arhitekt, insener ja ehitusmeister. 1870. aastatel asutas ta Rakveres projekt-töökoja. Ta on projekteerinud mõisate peahooneid, kuid tema põhitööks oli majandusotstarbeliste kõrvalhoonete projekteerimine.

Claus von Nottbeck

Sarnaselt Dieckhoffidele ei olnud Nottbeckid vana aadliperekond. Eestimaa rüütelkonna matriklisse kanti nad alles 20. sajandi alguses. Illuka mõisa tulevane omanik **Claus Nottbeck** sündis Tallinnas haritlase perekonnas. Tema isa Johann Eugen Alexander Nottbeck (1842-1900) oli jurist ja ajaloolane. 1872. aastal abiellus ta Helene paruness Girard de Soucantoniga. Eugen Nottbeck õppis Tartu ülikoolis ning töötas seejärel Tallinnas mitmetel ametipostidel. Hiljem kaitses doktorikraadi Tartu ülikoolis õigusteaduskonnas ja filosoofiadoktori kraadi Rostocki

ülikoolis. Nottbeck oli mitmete teadusseltside liige ja korrespondentliige. Tema sulest ilmunud näiteks kaks kirjutist Tallinna ajaloo – koostöös Wilhelm Neumanniga “Geschichte und Kunstdenkmäler der Stadt Reval” (1904) ja “Die älteren Rathsfamilien Revels” (1875).

Claus, täisnimega Victor Claus Johann Nottbeck, sündis 25. oktoobril 1883 Tallinnas. Õppis Lajusi (hiljem Jucumi) koolis Tallinnas ning seejärel neli aastat doktor Videmanni gümnaasiumis. Hinnetelehel on enamasti neljad-viied, vaid ladina keel ja ajalugu ei läinud nii hästi. Nottbeck õppis usuõpetust, loogikat, vene, ladina, kreeka, saksa keelt, matemaatikat, füüsikat, matemaatilist geograafiat, ajalugu, geograafiat. Claus Nottbeck õppis Tartu ülikoolis õigusteadust ajavahemikus 1903-1909. Loenguraamatust loeme, et I semestril läbis ta edukalt õiguse entsüklopeedia, vene õiguse ja rooma õiguse ajaloo, majanduspoliitika ja praktika kursused, mille eest ta maksis loengutasu 20 rubla. Sarnaselt Oskar Dieckhoffile tegi Nottbeck aktiivselt kaasa üliõpilaskorporatsiooni elus olles burši-kassa eestseisja ja aukohtunik.

Kohe pärast lõpetamist hakkas Nottbeck talunikuks Põltsamaa kihelkonnas Pajusis. Mõisa omandas ta vendade Dieckhoffide käest 1912. aastal.

Nagu mainitud, Nottbeckide perekond immatrikuleeriti Eestimaa rüütelkonda alles 20. sajandi alguses. 1909. aastal immatrikuleeriti Clausi vanem vend Bertold ja 1912. aastal Claus. Eestimaa rüütelkond nõudis vendadelt rea pabereid, mis kirjeldasid suguvõsa ajalugu. Neist dokumentidest selgub, et tegemist on vana **Tallinna raehärrade perekonnaga**, mis algselt on pärit Münsterist Westfaalis.

Dokumentide hulgas on näiteks Niguliste kirikuraamatust tehtud väljakirjutused Nottbeckide sündide, surmade ja abielude kohta, linnapea Dr Friedrich Georg von Bunge kiri, milles ta kinnitab mitmeid suguvõsaga seotud asjaolusid ning ülevaade suguvõsale kuuluvatest mõisatest.